

Ministerstvo zahraničních věcí
České republiky

Souhrn řešení výzkumného projektu RM 01/07/04:
**Politické, ekonomické, kulturní a jazykové vazby středoasijských států na Rusko a
jejich integrační resp. dezintegrační vývoj v poslední době**

*(Political, Economic, Cultural and Lingual Ties of the Newly Independent States of Central
Asia to Russia and Their Recent Development Trends towards Integration/Disintegration)
Summary*

Nositel projektu:
Asociace pro mezinárodní otázky, Žitná 27, 110 00 Praha 1

Hlavní řešitel: PhDr. Emil Souleimanov

Řešitel: PhDr. Slavomír Horák

Řešitel: PhDr. Jan Šír

Datum odevzdání projektu: 20.9.2005

Geopolitika Střední Asie

Střední Asie byla po dlouhou dobu oblastí bez přímého vlivu jiných mocností na tzv. Hedvábné stezce mezi Čínou a Předním Východem. Ze zásobovacích center postupně vznikala města, která se stala základem rozvoje státních celků. V souvislosti s nástupem mořeplavby poklesl význam pozemní Hedvábné stezky, a Střední Asie se ocitla mimo zorná pole velmocí –s výjimkou Číny. I přes zachování především kulturního významu měst jako Buchara či Samarkand nezasahovaly místní politické celky výrazněji do světového dění.

Zájem o oblast oživila až cesta orientalisty A. Vámberyho v 60. letech 19. století, a v té době se Střední Asie stala předmětem soupeření Ruska a Velké Británie. Rusko proniklo do kazašských stepí a Britové se pokoušeli po stabilizaci situace v Indii ovládnout Afghánistán. Zvýšení ruského zájmu o oblast nastalo po porážce v krymské válce a zprvu se projevovalo především ekonomicky – zájmem o bucharskou bavlnu a hledáním nových odbytišť pro ruské zboží. V rámci rusko britských sporů v oblasti došlo v roce 1885 k podepsání tzv. londýnského protokolu, který způsobil v důsledku to, že oblast upadla na dalších více než sto let do sféry ruského respektive sovětského vlivu, a k narušení této hegemonie došlo až v souvislosti s rozpadem SSSR.

Počátkem 90. let 20. století se datuje zahájení mocenských střetů o kontrolu nad středoasijským regionem, kdy v jeho prostoru vznikly nové nezávislé státy, ocitnuvší se v jistém geopolitickém a ideologickém vakuu, a do hry vstoupilo více mocností, každá se svými specifickými zájmy – kromě Ruska i Čína, Írán, Turecko, částečně pak i Indie a Pákistán, a samozřejmě globální supervelmoc USA. Potenciál EU v této oblasti je minimální, především s ohledem na neexistenci jednotné zahraniční politiky. Lze také zaznamenat aktivity Saúdské Arábie, především v kulturně ideologické oblasti, kde má nakonec patrně i větší vliv než Írán, u něhož existovaly, především na straně USA, mnohem větší obavy z vývozu islámského fundamentalismu do regionu. Rusko se tak stalo pouze jednou z řady mocností zapojených do tzv. Velké hry o středoasijský region, byť samozřejmě stále velmi významnou.

Důvody zvýšeného zájmu velmocí o středoasijský region je třeba hledat zejména v surovinovém potenciálu oblasti, možnostech tranzitu zboží, ale i v touze zabránit případným etnickým konfliktům a šíření náboženského (především islámského) radikalismu a s tím souvisejícího terorismu, kterému by se v prostředí mocenského vakua mohlo začít dařit.

V souvislosti s tzv. Velkou hrou o Střední Asii je třeba ale zmínit i možnou jistou virtualitu výše uvedeného, jelikož se ukazuje, že zásoby ropy v Kaspickém regionu nedosahují zdaleka původně odhadovaného množství (se zásobami v oblasti Perského zálivu se nedají vůbec rovnat), lidský potenciál oblasti je slabý (na obrovském území žije jen 55 milionů obyvatel, což je méně než např. jenom v samotném Turecku) a ekonomiky středoasijských států jsou jednoduše slabé, neschopné reagovat na světové trendy. Tranzitní potenciál je znehodnocován rostoucími bariérami na hranicích jednotlivých států a doslova pandemickou korupcí. Řada projektů vzniknuvších v souvislosti s nastíněnými potenciály středoasijského regionu navíc zůstává pouze na papíře a postrádá reálné projevy.

V rámci středoasijských států lze nalézt dva, které mají jistý potenciál stát se jakýmsi leaderem v regionu. Jedná se v první řadě o Kazachstán, který má tento potenciál především v rovině ekonomické, a Uzbekistán, který je důležitý především strategicky. USA se zaměřily v rámci této debaty především na Uzbekistán, Rusko z mnoha níže uvedených důvodů pak na Kazachstán.

Americký zájem o Střední Asii byl dán především motivací nedopustit dominanci Číny v regionu, jelikož ta začíná být postupně považována za budoucího hlavního globálního konkurenta USA. Stejně tak se snažily eliminovat i ruský vliv, riziko šíření islámského radikalismu, jakož i vliv Íránu, jeho riziko je však přeceňováno i díky přirozené bariéře v podobě izolacionistického Turkmenistánu.

Nejbližším americkým spojencem v regionu byl po dlouhou dobu Uzbekistán, který se navíc snažil velmi aktivně vymanit z ruské sféry vlivu. USA vyvinuly za této situace snahu prodloužit svoji osu spojenců v problematice části světa Tel Aviv–Ankara o Baku–Taškent. Dlužno dodat, že americká očekávání mnohem více naplnil Ázerbájdžán než Uzbekistán, který v poslední době velmi radikálně geopoliticky otočil a přiklonil se opět k Rusku, nejspíše především v reakci na podporu demokratických změn v jiných státech bývalého SSSR (Gruzie, Kyrgyzstán, Ukrajina) ze strany Spojených států, s tím že pokus o ně byl neúspěšně učiněn i v Uzbekistánu.

USA navíc po invazi do Iráku poněkud snížily intenzitu svých aktivit ve Střední Asii a některé z nich nejsou po chuti místním vládcům, jako např. kritika porušování lidských práv apod. Čína a Rusko se navíc staví mnohem velkoryseji vůči podobným jevům.

USA ovšem zcela ze zřetele středoasijský region nepustí, především z ekonomických důvodů. Čína má v sobě všechny předpoklady zaujmout ve Střední Asii význačné pozice, zprvu zejména v ekonomické oblasti. Dalším rozměrem čínského angažmá je vytváření protiváhy vůči USA, což lze docílit posílením vazeb mezi středoasijskými státy a Čínou a Ruskem.

Čína jeví také eminentní zájem o energetické suroviny, poněvadž její spotřeba rapidně stoupá, a tranzitní význam regionu není pro Čínu také zanedbatelný. Střední Asie představuje pro Čínu také další odbytiště pro její výrobky.

Írán byl po rozpadu SSSR považován, především americkými analytiky, za nebezpečného aktéra ve hře o Střední Asii, poněvadž hrozilo, že by mohl zaplnit ideologické vakuum po zhroutilí komunismu náboženskými tématy. Tato hrozba se nenaplnila a roli vývozce islamistických idejí plní mnohem více Saúdská Arábie či Pákistán (prostřednictvím Afghánistánu), což je dáno i faktem, že většina středoasijských muslimů patří k sunnitské větvi islámu, a nikoli šíitské jako Írán. Ten se zaměřil spíše na angažmá ekonomické a to pouze do míry, kterou je schopna jeho ne až tak rozvinutá ekonomika zvládnout. Jeho investice a vliv jsou ve větší míře patrné pouze v etnicky spřízněném Tádžikistánu. Pro středoasijské státy představuje Írán zajímavou alternativu v přístupu na světové trhy, a to prostřednictvím přístavů v Perském zálivu. Tato role je ovšem omezena izolacionistickými postoji Turkmenistánu, jediného středoasijského státu sousedícího s Íránem přímo. Dalším problémem íránského angažmá v regionu jsou jeho velmi napjaté vztahy s USA, což se pokouší vyvažovat strategickým partnerstvím s Ruskem a Čínou. Írán nepatří mezi klíčové aktéry středoasijské geopolitiky, nicméně zcela ignorovat jeho počínání nelze.

Turecké angažmá je postaveno na ideji turkojazyčného partnerství, kdy je patrný především jeho kulturní vliv a snaží se uplatňovat jako zprostředkovatel amerických zájmů v regionu z pozice tradičního a osvědčeného strategického partnera USA. Jeho ekonomické snahy v regionu ale narážejí na podobný problém jako íránské – nedostatečnou sílu vlastní ekonomiky hrát globálnější hospodářskou roli. Nejvýrazněji se Turecko projevuje kupodivu v izolacionistickém Turkmenistánu, ovšem také s diskutabilními výsledky. Turecko intenzivně prosazuje napojení středoasijských zemí, logicky především Kazachstánu, na ropovod Baku–Tbilisi–Ceyhan, který by jeho roli značně posílil.

Turecko do velké míry nenaplnilo původní očekávání o své roli ve Střední Asii, kterou očekávala i řada středoasijských politiků, nicméně především v rovině kulturní a ideologické nelze jeho vliv zdaleka ignorovat.

EU projevuje zájem o region pouze v rovině energetické, kde existují úvahy o roli Střední Asie v diverzifikaci surovinových zdrojů pro EU. Do jisté míry se soustředí také na rozvojovou pomoc v regionu, ovšem ve srovnání s investicemi americkými se jedná o relativně zanedbatelné položky. Reálná váha EU, ale i jejích jednotlivých států (jistě snahy vyvíjí Německo a Velká Británie) je s ohledem na faktickou neexistenci jednotné zahraničně politické linie ve Střední Asii malá.

Svoji specifickou roli ve Střední Asii hraje i Afghánistán, byť nikoli jako velmoc. Představuje riziko při vývozu islamistického terorismu a především ale opia, které lze směle označit za bezpečnostní riziko de facto pro celý svět. Středoasijský region při jeho vývozu představuje přirozený koridor.

Význam středoasijského regionu je do jisté míry přeceňován. Jedná se samozřejmě o důležitý region, avšak „globální hra“ o něj je spíše teoretickým konceptem zpopularizovaným lidmi, jako je Z. Brzezinski.

Integrace a dezintegrace v postsovětské Střední Asii

Od vyhlášení samostatnosti středoasijských republik se v regionu začaly projevovat obě tendence – integrační i dezintegrační. Zprvu byly přítomny spíše dezintegrační, což souviselo s hledáním vlastní identity nových státních útvarů, usazováním se v systému mezinárodních vztahů apod. V tomto ohledu se stávaly jednotlivé státy přirozenými konkurenty.

Pro integraci se ovšem záhy objevilo také několik důvodů, a to především bezpečnostních a ekonomických.

Jedním z nejvýznamnějších integračních pokusů je Šanghajská organizace spolupráce, která má své kořeny již v perestrojkové éře, kdy byly diskutovány problémy ohledně vzájemných hranic. Po rozpadu SSSR se tyto diskuse přenesly na uskupení států Čína plus Rusko, Kazachstán, Kyrgyzstán a Tádžikistán. Významným výsledkem této organizace byla bezesporu Smlouva o posílení důvěry ve vojenské oblasti, která byla podepsána v roce 1996 v Šanghaji, a nově vzniklé formaci se začalo říkat Šanghajská pětka. Přes všechny problémy typické pro podobná uskupení, navíc zasazená do tohoto kulturního prostoru (nižší míra respektu k uzavřeným dohodám apod.), lze konstatovat, že Šanghajská pětka se stala prakticky jediným skutečně funkčním kooperačním uskupením v oblasti s reálnými a doložitelnými výsledky (odsun vojsk ze společných hranic, společná cvičení ozbrojených sil aj.). V souvislosti s nástupem hnutí Tálibán v Afghánistánu a nárůstem aktivit uzbeckých islamistů došlo v rámci organizace k návrhu na zřízení protiteroristické struktury a byly postulovány nové cíle – boj proti extremismu, terorismu a separatismu. Toto rozšíření působnosti začalo motivovat i další státy ke vstupu do organizace, především Uzbekistán. Ten byl nakonec přijat za řádného člena v roce 2001 v Šanghaji, byť nesdílí s Čínou společné hranice. Tehdy došlo také ke změně názvu organizace do dnešní podoby.

Po událostech 11. září 2001 a především pádu hnutí Tálibán se zdálo, že cíle organizace ztratily svoje opodstatnění. Nicméně v letech 2003 a 2004 idea ožila v souvislosti s nárůstem protiamerických postojů ve Střední Asii a postupným návratem ruského vlivu do regionu. Rusko našlo v Šanghajské organizaci spolupráce nástroj posilování svého vlivu v regionu. V tomtéž období Čína navrhla vytvoření zóny volného obchodu, což dalo organizaci opět silný impuls, jeho úspěšnost ale zatím nelze ještě podrobit analýze. Schůzka v roce 2005 v kazašské Astaně potvrzuje Šanghajskou organizaci spolupráce jako bezpečnostní blok, a posiluje se jeho institucionalizace.

Šanghajska organizace představuje bezesporu nástroj k posilování čínského a ruského vlivu v oblasti a její bytí a nebytí bude spočívat na schopnosti těchto dvou mocností koordinovat své kroky.

Organizace Smlouvy o kolektivní bezpečnosti (DKB) představuje snad poslední fungující relikv Společenství nezávislých států. Její činnost byla zahájena tzv. Taškentským paktem v květnu 1992 za účasti Ruska, Kazachstánu, Kyrgyzstánu, Tádžikistánu, Uzbekistánu a Arménie. O rok později přistoupily ještě Ázerbájdžán, Bělorusko a Gruzie. Jednalo se v podstatě o základ pro vznik vojenské aliance v čele s Ruskem. Strategii smlouvy měla naznačit Koncepce kolektivní bezpečnosti členských států DKB, v níž byly vytyčeny základní etapy integrace vojenských i politických struktur. V koncepci se sice hovořilo i o otevřenosti vůči spolupráci s jinými vojenskými strukturami (zvláště NATO), avšak ruský odmítavý postoj k rozšíření NATO i programu Partnerství pro mír (PfP) tento postoj negoval. Nejvyšším orgánem paktu se stala tzv. Rada kolektivní bezpečnosti.

Přelom v organizaci nastal v roce 1999, kdy vypršela platnost dohody a Ázerbájdžán, Gruzie a Uzbekistán odmítly podepsat protokol o prodloužení svého členství a daly přednost své participaci v organizaci GUUAM s perspektivou spolupráce s USA. Tyto kroky vedly k posílení spolupráce mezi zbylými členy DKB. Ještě před událostmi z 11. září 2001 došlo k rozhodnutí o vytvoření kolektivních sil rychlé reakce v rámci DKB, ovšem právě útok na USA a následné události ukázaly neschopnost celého uskupení ke konkrétním společným krokům a středoasijské státy se klonily spíše ke spolupráci s USA. Rusko v reakci na tuto situaci nabídlo partnerům ve Střední Asii dodávky vojenské techniky s cílem zablockovat nástup USA a obnovit ruskou hegemonii ve vyzbrojování místních armád. V roce 2004 pak byly vytvořeny nové struktury DKB – funkce generálního tajemníka, generální štáb a velení kolektivních sil rychlé reakce ve Střední Asii. Ač zdaleka ne všechny procesy v souvislosti s DKB probíhají podle moskevských představ, jedná se skutečně o jedinou funkční záležitost v souvislosti s projektem SNS.

Eurasijské ekonomické společenství (angl. zkratka EEC) je reakcí na zpřetrhání tradičních dodavatelsko – odběratelských vztahů v důsledku rozpadu SSSR, které s sebou přineslo propad ekonomik nástupnických států, často až fatálního charakteru. Počátečním bodem této organizace byla dohoda o celní unii mezi Ruskem a Běloruskem z ledna 1995, kterou záhy následovala obdobná dohoda mezi Ruskem a Kazachstánem. V březnu 1996 se připojil k celní unii i Kyrgyzstán a v posledku v roce 1999 i Tádžikistán. Ve stejném období pak byla nastíněna i možnost další spolupráce. Integrace měla probíhat ve třech fázích:

- 1) zajištění režimu volného obchodu;
- 2) vytvoření efektivní celní unie;
- 3) vytvoření jednotného hospodářského prostoru včetně volného pohybu osob, služeb a kapitálu.

Uskutečnění plánovaných projektů se ukázalo ovšem být nemyslitelným ve stávajícím formátu organizace a bylo tudíž založeno EEC na bázi dosavadní celní unie v Astaně v říjnu 2000. I přes prointegrační rétoriku ovšem celý projekt ukazuje spíše na neschopnost jednotlivých států dohodnout se na skutečně efektivním fungování, snad krom humanitární spolupráce, kde k jistým pokrokům došlo – zjednodušil se režim na vzájemných hranicích, jsou navzájem uznávány doklady o vzdělání, usnadněna byla procedura o nabývání státního občanství apod.

Dohoda mezi Kazachstánem a Uzbekistánem o vytvoření ekonomického prostoru stála na počátku Organizace Středoasijské spolupráce. Vzápětí se ke smlouvě připojil Kyrgyzstán a v dubnu 1994 byla podepsána smlouva o vytvoření jednotného ekonomického prostoru. Na jejím základě měl být umožněn volný pohyb osob, zboží a kapitálu, odbourána cla a

harmonizováno právo. V roce 1998 se k dohodě přidal i Tádžikistán a pouze Turkmenistán zůstal mimo. V rámci této organizace je podepsána řada smluv a deklarácí, všechny ovšem bez reálného dopadu, prostě zůstávají nenaplněny. Důvodem je také soupeření Kazachstánu a Uzbekistánu o pozici leadera regionu, což vůbec jednotě a efektivitě organizace neprospívá. Další problém faktického naplnění smluv spočívá tradičně v korupci, dále v soupeření o energetické a vodní zdroje a především ve faktu, že jednotlivé státy sází více spíše na své členství v jiných organizacích. K zásadní změně došlo v roce 2004, kdy za plnoprávného člena organizace bylo přijato Rusko, které pravděpodobně zaujme záhy čelní pozici v organizaci, a lze tudíž předpokládat i splnutí s jinými organizacemi, pravděpodobně s EEC. GUUAM vznikla na summitu Rady Evropy ve Štrasburku v říjnu 1997, tehdy ještě jako GUAM, když presidenti Gruzie, Ukrajiny, Ázerbájdžánu a Moldavska vytvořili konzultativní skupinu, která posléze počala vykazovat snahy o vytvoření zóny volného obchodu. Brzy bylo také evidentní, že GUAM sdružuje státy s prozápadní orientací, což se neslo ruku v ruce se snahami o vymanění se z ruské sféry vlivu. Tyto tendence nakonec vedly k posílení zainteresovanosti USA na projektu, která nakonec vedla v roce 1999 k připojení Uzbekistánu k organizaci, jakožto tehdejšího amerického favorita. Tak došlo k rozšíření GUAM na GUUAM. Zvláštní je, že Uzbekistán deklaroval jako hlavní motivaci ke vstupu rozšíření zájem o rozvoj dopravních koridorů, přestože nesousedí ani s jedním z členských států. Navíc je Uzbekistán i na postsovětské poměry příliš dirigistickou ekonomikou a chudou populací, což jeho pomyslný *rating* poměrně znehodnocuje. Cílem GUUAM, byť ne explicitně deklarovaným, je také touha (především americká) stát se protiváhou jiných regionálních organizací, především DKB a EEC s cílem eliminovat ruskou dominanci v regionech jako právě Střední Asie či Jižní Kavkaz. Tento cíl ovšem nebude nejspíše naplněn, poněvadž státy GUUAM nejsou schopny vytvořit nějakou hlubší a pevnější strukturu. Navíc snad s výjimkou Ázerbájdžánu jsou všechny ostatní státy velmi silně závislé na Rusku – ať ekonomicky či energeticky. Ve vojensko politické rovině si členské státy rozumí poněkud lépe, především v boji proti terorismu, etnického separatismu apod. a přinejmenším Ázerbájdžán, Gruzie a Ukrajina silně deklarují svoji touhu začlenit se do euroatlantických struktur. Co se uzbeckého angažmá v organizaci týče, tak bylo v roce 2002 pozastaveno jeho členství a z hlediska vztahů Rusko – Střední Asie přestala hrát organizace zásadnější roli.

Obecně lze konstatovat, že integrační a kooperační pokusy v středoasijském regionu mají především proruský charakter, ať již s jeho přímou účastí či bez ní. Jediný projekt s vyloženě byť nepsaným protiruským vyzněním představovala pouze GUUAM. Ta ovšem s pozastavením uzbeckého členství nehraje ve Střední Asii žádnou roli. Specifický je postoj Turkmenistánu, který zůstává striktně izolacionistický a regionálních projektů se nezúčastní, své záležitosti mezinárodně politického charakteru upravuje vesměs pouze bilaterální formou dohod. Dalším již zmíněným rysem všech uskupení je jejich jistá míra virtuality a formálnosti, když chybí ono skutečné naplnění cílů.

Energetická rovina vzájemných vztahů Ruska a středoasijských států

Problematika kaspické ropy ovlivňující vztahy Ruska s dalšími kaspickými státy se ve středoasijském regionu dotýká především Kazachstánu a Turkmenistánu. Dalšími bezprostředními hráči jsou pak Ázerbájdžán, Írán a opět globální mocnost USA. Otázka kaspické ropy s sebou nese v první řadě spory o samotná statuta Kaspického moře. Z mezinárodně právních, ekonomických a především strategických důvodů se řeší, zda Kaspik klasifikovat jako moře či jako jezero. Z geografického hlediska se jedná patrně o jezero, byť řada expertů je schopná tvrdit opak. Kaspik nemá kontakt se světovým oceánem,

byť jeho salinita, rozloha či mořská fauna a flóra mají bezesporu charakter moře, a z hlediska přírodovědného by se tak o moře jednat mohlo. Jde samozřejmě o to, že některé státy by si přály, aby Kaspik byl klasifikován jako moře a byl tudíž rozdělen na národní sektory (postoj Ázerbájdžánu) a jiné, aby se jednalo o jezero a na jeho spravování se podílely všechny státy (postoj Ruska). Státy svoji motivaci vždy řídí tím, co by pro ně bylo výhodné. Rusko a Írán, jejichž pozice jsou podobné, tzn. především zamezit účast západních konsorcií na těžbě, navrhovaly, aby byla těžba v Kaspiku zmrazena, dokud nebude status moře vyjasněn, což ovšem odmítl především Ázerbájdžán a v roce 1994 podepsal kontrakt se západními společnostmi a zahájil těžbu ropy. Podobně se zachoval i Kazachstán, Turkmenistán naopak zaujal spíše proruský postoj. Tyto spory vyvrcholily dokonce skutečným incidentem mimo diplomatické stoly – v roce 2001 íránské vojenské plavidlo donutilo průzkumnou ázerbájdžánskou loď opustit prostor, který Teherán považuje za součást íránského sektoru. V tomto světle je zvláštní, že Írán sektorovému rozdělení vodní plochy Kaspiku paradoxně nepřije. Spory o ropná pole probíhají i mezi Ázerbájdžánem a Turkmenistánem.

Jistým pokrokem bylo podepsání smlouvy v roce 2002 v Moskvě, kde komuniké o právním statutu moře podepsalo všech pět států, ovšem v témže roce v Ašchabadu se projevila neschopnost skutečně se dohodnout a dohodu dodržet alespoň v obecné rovině.

V souvislosti s Kaspickým mořem je však nejzákladnější otázkou trasa a směr vývozu ropy a zemního plynu. V této souvislosti se navíc ukázalo, že se zde nelze obejít bez účasti západních konsorcií z čistě finančních důvodů. Prostě nikdo, ani Rusko nemá na to, aby zvládlo modernizaci starých či výstavbu nových produktovodů.

Kazachstán je s transportem své ropy odkázán více méně na Rusko, přičemž jedinou možností, jak se z této závislosti vymanit, je napojení na právě dokončený ropovod Baku – Tbilisi – Ceyhan (BTC), který obchází ruské území. Prozatím byla jedinou možností obejít Rusko kombinace lodní (do Baku) a železniční (do Batumi) dopravy. Rusko samozřejmě činí všechno proto, aby Kazachstán do napojení na BTC odradilo, nicméně jednání mezi Kazachstánem a západními investory probíhají, byť bližší informace nejsou díky zvýšenému utajení vyjednávání známy. Kazašská důležitost pro Západ vzrůstá i v souvislosti s odhalením jisté omezenosti ázerbájdžánských zásob a naopak zjištěním, že kazašské zásoby jsou mnohem bohatší, než ukazovaly původní průzkumy. Dalším projektem, který je v jednání je budování paralelního plynového potrubí při BTC, kudy by měl proudit kazašský i turkmenský plyn, který by tak nebyl závislý na ruském systému plynovodů.

Turkmenistán má ostatně největší problém právě v nedostatku kvalitních dálkových plynovodů a je nucen využívat plynovody svého konkurenta ruského Gazpromu, což jej samozřejmě činí jeho rukojmím.

Rusko–kazašské vztahy

Dobré vztahy s Ruskem a Čínou jsou v podstatě životní nutností pro samostatný kazašský stát. Na přátelských vztazích s Ruskem dokonce přímo závisí samotná existence Kazachstánu, jelikož Rusko má obrovskou možnost destabilizovat situaci v Kazachstánu pomocí velké ruské menšiny, která navíc žije koncentrovaná na severovýchodě země, což s sebou nese i jisté, byť zatím nijak neakcentované riziko iredentismu. Lze konstatovat, že politika kazašského presidenta Nursultana Nazarbajeva je vedená tímto vědomím a Moskva má v Kazachstánu poměrně spolehlivého spojence, snad krom otázek energetických surovin. Propojeny jsou obě ekonomiky, společná hranice měří téměř 7000 km, což z ní činí nejdélší hranici mezi dvěma státy na světě. Pro Kazachstán má Rusko význam životně důležitý a naopak pro Rusko Kazachstán dosti důležitý. Pouze přes něj může ovlivňovat dění ve Střední Asii.

Vzájemné politické vztahy patří k nejužším v celém postsovětském prostoru, což bylo započato již smlouvou o přátelství z roku 1992, která nastolila nadstandardní vztahy mezi oběma zeměmi.

Ve vojensko politické a bezpečnostní oblasti lze nalézt již více sporných bodů. Spolupráce s Moskvou znamená pro Kazachstán vlastně neustálé potvrzování své existence v podobě bezpečnostních záruk z ruské strany, jednány jsou dodávky vojenské techniky a problematickou zůstává otázka užívání kosmodromu Bajkonur. Bajkonur byl často využíván jako nátlak jedné strany na druhou a opačně. Kazachstán požadoval finanční náhrady za škody na životním prostředí a Rusko zase používalo kartu kazašského dluhu vůči němu.

Nicméně i zde jsou vztahy mezi oběma zeměmi velmi úzké. Rusko mělo v Kazachstánu rozmístěny strategické jaderné zbraně. Za jejich odsun do Ruska s cílem demontáže a likvidace byla Kazachstánu přiznána „mírová dividenda“ v podobě finanční kompenzace za zužitkovaný uran z bojových hlavic. Řešeny jsou i otázky užívání menších vojenských základů Ruskem v Kazachstánu. Rusko a Kazachstán přikročily také k vytváření společných jednotek a v lednu 2004 o tom podepsaly smlouvu. Přes veškeré peripetie vývoje v bezpečnostní sféře je zřejmé, že se jedná o nadstandardní spojení.

V humanitární rovině vzájemných vztahů je nejdůležitějším momentem přítomnost silné ruské menšiny v Kazachstánu a fakt, že Kazaši netvořili vůbec většinu ve své zemi zpočátku její existence. Podstatný je i fakt, že Kazachstán je velmi řídko osídlen a vznikají obavy z přílivu přistěhovalců, především z Číny. Klesá míra urbanizace, ruská menšina ve velkém Kazachstán opouští, přičemž je koncentrována právě ve městech, kam na její místo přichází kazašští venkované, ovšem ne v takovém množství, aby populační díru ve městech zaplnili.

Ruská menšina odchází z Kazachstánu z řady důvodů. Jedná se především o ekonomické problémy, dále o skutečnost, že Kazaši jsou pozitivně diskriminováni vlastně na její úkor. Nicméně její vliv, politický i ekonomický, je stále silný. Důvodem je i to, že Kazachstán je velmi silně rusifikován, ruský jazyk představuje vstupenku k prestižním povoláním, v byznysu a technických oborech je nezbytný a ruské vzdělání je obecně velmi ceněno. Na druhé straně státním jazykem je kazaština, narůstá přítomnost Kazachů na postech, kde dříve dominovali Rusové a Kazaši své pozice navíc umocňují svými tradičními klanovými vzorci chování, což sociálně více atomizovaní Rusové nejsou schopni neutralizovat. K mocenským a finančním zdrojům se tak stále více dostávají etničtí Kazaši.

Navzdory úzkým vzájemným vztahům Kazachstán dodnes nepřistoupil na dohodu o dvojím občanství, nicméně alespoň došlo k zjednodušení procesu o nabývání občanství, stejně tak byla zjednodušena procedura překračování vzájemných hranic. Vše ovšem opět s výtkou, že realita je díky byrokracii a příšerné korupci poněkud složitější.

V ekonomické rovině vztahů lze konstatovat, že pro Kazachstán je Rusko hlavním a klíčovým partnerem, když saturuje až 40% kazašského dovozu. Rusko se silně angažovalo v privatizaci strategických podniků v Kazachstánu prostřednictvím vytváření finančně průmyslových skupin, a to především v palivo energetickém a těžebním průmyslu. V tomto smyslu zůstává nejdůležitější rovinou ekonomických vztahů ropa a její transport, což již bylo akcentováno v předcházející kapitole. Lze však dodat, že transportní závislost je oboustranná, poněvadž západosibiřská ropa ve velkém množství směřuje do kazašských rafinérií. K uvolnění možnosti transportu kazašské ropy došlo v březnu 2001, kdy byl otevřen ropovod Tengiz – Novorossijsk, který sice prochází ruským územím, avšak není kontrolován ze strany ruského monopolu *Transněft*. Přes veškeré snahy Kazachstánu vymanit se i v této oblasti ze sféry ruského vlivu lze konstatovat, že většina kazašské ropy bude proudit v nejbližší době přes teritorium Ruska.

Rusko–kyrgyzské vztahy

Kyrgyzstán je malá země s relativně malým geopolitickým potenciálem v rámci středoasijského regionu. Zahraniční politika země proto disponuje velmi omezenými manévrovacími možnostmi.

Mezi hlavní postupy bývalého prezidenta Akajeva patřila především bezkonfliktnost a bezproblémovost. Zahraničně politická orientace země byla od počátku směřována především na státy SNS.

Hlavním centrem napětí je jižní část země, tradiční centrum opozice a domov převážné části uzbecké menšiny. Ozbrojený konflikt z roku 1990 je v zemi stále živou vzpomínkou a mohl by se stát zdrojem dalšího napětí. Další potenciální hrozbu by mohla představovat Čína, která uplatňuje svůj vliv jednak v obchodní sféře, jednak vznášením politických požadavků.

Z těchto důvodů se Kyrgyzstán aktivně zapojuje do všech integračních uskupení, jejichž členem je Rusko a Kazachstán. Politický systém země lze považovat v porovnání s okolními režimy za velmi demokratický. Do značné míry je to způsobeno potřebou systematických dotací uvádající ekonomice ze strany bohatých států.

Všechny uvedené faktory vyúsťují ke dvěma základním orientacím zahraniční politiky, jimiž jsou trojúhelník Rusko–Střední Asie/státy SNS–Čína (projevuje se především v politické oblasti) a perimetr OBSE–Evropa–USA (zajišťuje ekonomickou a částečně i bezpečnostní a legitimační složku). Další vektory zahraniční politiky jsou relativně slabé.

Tradiční vazba na Rusko má kořeny v 19. století, kdy většina kmenů na území dnešního Kyrgyzstánu přijala ruské poddanství jako ochranu před čínskou říší. Na rozdíl od většiny ostatních zemí přijímá Kyrgyzstán nadvládu Rusů jako pozitivní fakt, který umožnil Kyrgyzům modernizaci a přístup k vlastnímu národnímu obrození. Odtud pramení i loajalita politiků k Rusku po vyhlášení nezávislosti. Na jihu země ovšem mohou převládat vzpomínky na povstání v roce 1873.

V politické rovině probíhají každoroční přijetí delegací na všech významných úrovních. Kyrgyzstán a Rusko se setkávají rovněž během četných summitů různých kooperačních uskupení (SNS, Celní unie, atd.). Kontakty mezi nejvyššími představiteli se ještě prohloubily po nástupu Vladimira Putina do funkce prezidenta v roce 2000.

V březnu 2005 proběhla v Kyrgyzstánu vlna masových protestů proti zfalšování výsledků parlamentních voleb. Následný převrat smetl vládu prezidenta Akajeva a nastolil opoziční moc. Zatím je předčasné soudit, jaký bude mít tento převrat dopad na rusko-kyrgyzské vztahy. Moskva do vývoje v zemi nijak nezasahovala.

V bezpečnostní sféře existují mezi Kyrgyzstánem a Ruskem poměrně široké kontakty. Kyrgyzstán zdědil část sovětské armády a dnes může – stejně jako všechny země OKDB – nakupovat vojenskou výzbroj v Rusku za preferenční (vnitroruské) ceny. Impulsem k dalšímu posílení se stala válka v Afghánistánu a přítomnost amerických vojsk v zemi. Rusové najednou „objevili“ vojenskou infrastrukturu opuštěnou s rozpadem Sovětského svazu. Klíčovou událostí v tomto směru se stal podpis smlouvy o zřízení ruské letecké základny v Kantu z 22. září 2003.

Šoková terapie, kterou Kyrgyzstán zvolil pro transformaci ekonomického systému, přinesla jeden z největších hospodářských propadů v zemích SNS. Od 90. let však probíhá oživení ekonomiky, což se promítlo i do rusko-kyrgyzských vztahů. Jedním z témat je v této oblasti kyrgyzský dluh, který ruská vláda částečně odpisuje a částečně mění za nerostné suroviny či nadstandardní přístup na kyrgyzský trh. Významnými investory v zemi jsou společnosti *RAO JeES* a *Gazprom*, jejichž projekty umožňují ruské vládě zvýšit energetickou závislost Kyrgyzstánu na ruských zdrojích.

Ruština je dodnes široce používána i mezi Kyrgyzy a zejména ve městech žije početná skupina rusifikovaných Kyrgyzů. Prezident Akajev se tímto krokem snaží zastavit odliv kvalifikovaných ruskojazyčných sil do zahraničí. V budoucnosti lze očekávat jen pozvolný pokles významu ruského jazyka.

Migrace kyrgyzského obyvatelstva za prací v různých částech Ruské federace je poměrně rozsáhlá, obyvatelé středoasijské země jsou však na rozdíl od okolních států přijímáni Rusy většinou pozitivně. Rusové se na kyrgyzském území objevili již v době carské kolonizace a dnes představují jednu z rozhodujících skupin obyvatelstva. Mezietské vztahy na běžné úrovni lze označit za velmi dobré. Z nejvyšších státních postů jsou sice vyloučeni, tento fakt je však zaviněn spíše místními klanovými systémy než etnickou diskriminací Rusů.

Určující charakteristikou mezinárodní perspektivy Kyrgyzstánu je silné postavení Ruska, které zůstává zatím jedinou logickou variantou kontaktu s vnějším světem. Lze sice pozorovat rostoucí vliv regionálních soupeřů Ruska v zemi (Čína a USA), avšak oba mají dosti výrazné psychologické překážky. S rostoucím vlivem obyvatelstva na formování politických procesů v zemi musí počítat také nová politická elita, vzešlá z revoluce v březnu 2005.

Rusko-tádžické vztahy

Do počátku formování samostatné zahraniční politiky významným způsobem zasáhla občanská válka v roce 1992. V ní se opoziční strany, zejména Islámská strana obrody, soustředily na spolupráci s Íránem a Afghánistánem, zatímco postkomunistické vedení hledalo podporu u Ruska a Uzbekistánu. Po vítězství silně proruský orientované elity z jihotádžického Kuljóbu bylo patrné, že tento kurs zůstane dlouho zachován. Teprve s likvidací tálibánského režimu v Afghánistánu v roce 2001 přimělo prezidenta Rahmónova k bližší spolupráci se západními velmocemi. Jejich sliby ovšem v mnoha ohledech zůstaly pouze na papíře, což opět zvýšilo atraktivitu Ruska jako spojence. V rámci mnohostranné zahraniční politiky spolupracuje Tádžikistán také s Íránem (financování energetických projektů) nebo Čínou (rekonstrukce infrastruktury). Ve středoasijském prostoru je nejdůležitějším spojencem Uzbekistán, s nímž ovšem pojí Tádžiky velmi problematická společná minulost. V tádžické politice byly prouzbeké elity odstaveny od moci, obava z islámského fundamentalismu zase vedla Uzbekistán k faktické blokadě země a přerušení všech styků. Vztahy mezi oběma státy jsou latentně napjaté. Podobný geopolitický význam i proruská orientace předurčuje Tádžikistán spíše ke spolupráci s Kyrgyzstánem.

Vývoj občanské války v Tádžikistánu byl do značné míry odvislý od dění v sousedním Afghánistánu. Na území jižního souseda našli útočiště stoupenci islámské opozice, nástup režimu Tálibánu pak výrazným způsobem přispěl k uzavření mírové dohody mezi nimi a prezidentem Rahmónovem. Tádžikistán poté nový režim zcela odsoudil a v roce 2001 se přidal k protiteroristické koalici ve válce proti Tálibánu.

Západní velmoci se až do roku 2001 angažovaly v zemi především v rámci humanitární pomoci. OBSE i OSN vybuďovaly svou misi v Tádžikistánu, představitel OSN také podepsal mírovou dohodu jako zprostředkovatelská strana. Tádžikistán zůstává relativně málo zajímavou zemí, kterou okolní státy vnímají především jako bezpečnostní hrozbu (nové kolo konfliktu, přeprava drog z Afghánistánu).

Kolonizace dnešního tádžického území zůstávala v nepřístupných horách dlouho slabou. Teprve v roce 1895 byla ujednána hranice Ruska na řece Pjandž a postaveny hraniční posty ruské armády ve všech významných centrech pamírského regionu. Obrana afghánské hranice se však stala prioritou pro sovětské vedení ve 20. letech, což vedlo k vyhnání místních vládců a značné rusifikaci obyvatelstva. Významně se rozvinula infrastruktura, průmysl a

zemědělství regionu. Po rozpadu Sovětského svazu vypukla v Tádžikistánu krvavá občanská válka mezi místními elitami. Rusko si však dokázalo udržet postavení hegemonu.

Spolupráce se odvíjela především ve vojenské oblasti. Rusko se stalo garantem existence tádžického prokomunistického vedení pod záminkou zachování mírové mise v rámci SNS. V mnohem menší míře se projevovala ekonomická spolupráce, s výjimkou jednostranného proudu nelegálních narkotik z Afghánistánu a „vývozu“ legální i nelegální pracovní síly do Ruska. Tádžikistán se po roce 1997 ochotně zapojil prakticky do všech integračních pokusů Ruska ve Střední Asii. Konkurenci začalo Rusko v Tádžikistánu pociťovat především po zahájení antiteroristické operace proti afghánskému hnutí Tálibán na podzim 2001, což vedlo k lehkému ochlazení rusko-tádžických vztahů.

V letech 1993 až 1995 podepsali zástupci Ruska a Tádžikistánu základní dokumenty – Smlouvu o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci a řadu dokumentů, které upravovaly status ruských vojenských jednotek v Tádžikistánu. Všechny tyto kroky směřovaly jednoznačně k podpoře vládní strany vůči opozičním silám. I po válce Tádžikistán široce spolupracuje s Ruskem jak na bilaterální úrovni, tak v rámci různých uskupení.

Rusko je nadále základním garantem celistvosti tádžického území a stability režimu. Kromě toho existuje i velmi těsná spolupráce na úrovni ministerstev obrany. V zemi působí tzv. „hlavní vojenský poradce“, který působí jako styčný důstojník Ruska v tádžické armádě a může ovlivňovat její chod, nákupy a výcvik. Významným strategickým bodem je také opticko-elektronický komplex vyhledávání orbitálních družic „Okno“, který byl pronajat Rusku na 49 let výměnou za odepsání 240 milionů USD z tádžického dluhu.

Ruská 201. motostřelecké divize byla na počátku 90. let hlavní oporou v boji proti povstalcům podporovaným z Afghánistánu. Vystupovala sice formálně neutrálně, ale ve skutečnosti bránila jakékoli formě vytvoření islámského státu. Pro obyvatele hlavního města představovala její přítomnost alespoň určité bezpečí. Vedení vlády v Dušanbe proto usilovalo o dohodu s Ruskem, která by umožnila zachování jednotky v zemi. Ta byla podepsána v květnu 1993.

Nová úloha divize se ukázala v roce 1996, kdy se v Kábulu chopilo moci hnutí Tálibán. Obava z možného vpádu vedla představitele Tádžikistánu k žádosti o přeměnu jednotky na stálou vojenskou základnu Ruska v zemi. Příslušná dohoda byla podepsána v roce 1999, ratifikace však proběhla až v roce 2004. Na tádžické straně byl tento krok dlouho spojován s novými požadavky v ekonomické oblasti, další vyostření přineslo 11. září 2001. Vyhrocený spor nakonec vyústil v ustavení tzv. Čtvrté stálé ruské základny v červnu 2004. Přítomnost elitní ruské jednotky je dnes významnou součástí ekonomického, sociálního i kulturního života Dušanbe.

Ruské jednotky střeží na základě dohody z roku 1992 také hranici Tádžikistánu s Afghánistánem. Pro ruskou stranu představuje tato možnost jeden z významných bodů Koncepce národní bezpečnosti. Hlavní hrozbu od poloviny 90. let nepředstavuje pouze průnik islámských radikálních skupin, ale především prudce se zvyšující obrat v obchodu s afghánskými narkotiky. Občanská válka a následný krach ekonomiky donutil mnohé obyvatele k obchodu s tímto artiklem; od přítomnosti ruských pohraničnicků se však počet narkokurýrů radikálně snížil. Rusové by podle dohody měli odejít, až bude Tádžikistán schopen postavit na hranicích vlastní dostatečně silné jednotky. Pro západní státy (Evropská unie, USA) se otevírá možnost spolupráce s ruskou, tádžickou i afghánskou stranou na spolufinancování, resp. výzbroji a výcviku tádžických i afghánských pohraničních jednotek.

Většina průmyslu v Tádžikistánu v době občanské války nefungovala a přežití obyvatelstva bylo často závislé na humanitární pomoci, obchodu, případně na poskytování drobných služeb. Ani po skončení války se zahraniční investoři do země výrazněji nehrnou. Hlavním

obchodním partnerem tak nadále zůstává Rusko. Hlavním problémem ve vzájemných vztazích byl až do minulého roku dluh, která v roce 1998 dosáhl přibližně 300 USD. V červnu 2004 byl odepsán výměnou za výhody ve vojenské sféře a exkluzivní přístup ke strategickým investicím. Očekává se větší aktivita ruských energetických koncernů v zemi. Všechny projekty nemusejí být ekonomicky výhodné, odpovídají však mocenské politice Kremlu, který hledá v zemi pevnou oporu pro svoje zájmy. Jejich realizace může být významným pozitivním přínosem tádžické ekonomice.

Rusko si v Tádžikistánu zachovává kulturní a jazykovou dominanci. Neutěšená ekonomická situace nutí značnou část Tádžiků hledat si legální či nelegální práci na území Ruské federace, kde jsou považováni za občany druhé kategorie (podobně jako např. Ukrajinci v Česku). Celá tato situace se stala citlivým problémem ve vzájemných vztazích. Postavení Rusů v Tádžikistánu se rapidně zhoršilo v 80. a 90. letech, kdy zemi zachvátila vlna nacionalismu. V době tzv. vlády národního smíření v květnu až listopadu 1992 se zdvihla proti Rusům vlna teroru, následovaná masovým odchodem Rusů do své země. Přestože tento trend postupně uhasl, postavení Rusů v Tádžikistánu je nadále horší, protože mají z důvodu neznalosti jazyka omezený přístup k některým zaměstnáním. Výjimku tvoří zaměstnanci ruské vojenské základny v Dušanbe a pohraničních jednotek.

Tádžikistán byl a zůstává pro Rusko hlavní oporou v regionu. Vzhledem ke stále nestabilnímu vývoji v sousedním Afghánistánu je nadále významnou hrází, která může zadržet především příliv narkotik do Ruska a dále do Evropy. Ostatní velmoci se však do surovinově chudé země příliš nehrnou, což dává Rusku naději udržet svou dominanci ještě dlouhou dobu, navzdory rozporu mezi očekáváním místních vládců a reálnou politikou.

Rusko – turkmenské vztahy

Zahraniční politika této středoasijské země je charakterizována absencí jakékoliv mezinárodní spolupráce. Oficiálně deklarovanou prioritou je spolupráce s OSN, ovšem vzhledem k charakteru režimu Turkmenbaši zůstává angažmá mezinárodního společenství minimální. Pro tuto izolacionistickou politiku se v turkmenském vnitropolitickém diskursu ujalo označení „pozitivní (konstruktivní) neutralita“.

Základem pro rozvinutí vojensko-politické spolupráce se staly rozhovory z roku 1992. Na jejich základě byly vytvořeny ozbrojené síly Turkmenistánu, jejichž řízení mělo dočasně zajišťovat sjednocené rusko-turkmenské vedení pod operačním řízením Ruské federace. Moskva byla připravena poskytnout turkmenským jednotkám výcvik a přípravu důstojnického sboru. V březnu 1994 však Turkmenistán zveřejnil vlastní politickou doktrínu, v níž již byly patrné principy tzv. pozitivní neutrality. V následujícím roce a půl Aščábád vypověděl většinu ze smluv a dohod legalizujících ruských vojsk včetně rozvědky a dokončil přebírání zbývajících armádních struktur pod výlučnou turkmenskou jurisdikci a kontrolu. Přítomnost ruských armádních zaměstnanců v zemi byla ukončena v roce 1999. Podobným způsobem probíhalo i vytváření pohraničních vojsk: nejdříve sjednocené rusko-turkmenské velení, posléze smlouva o společné ochraně a statutu ruských vojsk a nakonec postupné snižování stavu ruských jednotek až k odchodu posledních útvarů v roce 1999. Celkem bylo podepsáno ve vojenské oblasti mezi Moskvou a Aščábádem na dvacet smluv, jejich četnost a význam však postupně klesaly v souvislosti s utužováním turkmenského režimu. Výjimku tvoří dohoda o spolupráci v bezpečnostní oblasti z dubna 2003, předpokládající aktivizaci vztahů po linii zpravodajských služeb.

Ekonomika Turkmenistánu se v sovětské éře vyznačovala silnou surovinovou orientací spolu s monokulturní specializací. Hlavním vývozním artiklem byla bavlna, v souvislosti

s objevením bohatých nalezišť především zemního plynu (méně těž ropy) se rozvinul palivo-energetický průmysl. V době získání nezávislosti v roce 1991 byl Turkmenistán jednou z nejméně rozvinutých republik bývalého Sovětského svazu. Plynárenství je nejrozvinutějším odvětvím i dnes; odhaduje se, že těžba a export surového plynu pokrývá až 90% devizových příjmů země.

Od roku 1991 probíhala distribuce plynu z turkmenských nalezišť do „dalekého zahraničí“ skrze někdejší sovětský produktovod, patřící ruskému monopolu Gazprom. V říjnu 1993 Moskva definitivně zamezila Turkmenistánu přístup k potrubním sítím pro export zemního plynu do Evropy. Zemní plyn mohl být nadále dodáván na Ukrajinu a do Zakavkazska, ale platební morálka tamních odběratelů přinášela turkmenské ekonomice časté problémy.

Efektivní kontrola exportních cest z ruské strany učinila Ašchábád náchylnější k vyjednávání a kompromisům. Jejich výsledkem byla dohoda z 18. května 1995, jíž Turkmenistán zval Ruskou federaci k vytvoření společného energetického koncernu *Turkmenrosgaz* s paritní účastí obou stran. Společnosti *Gazprom* a *ITERA* sice zaručovaly Ašchábádu dokonce návrat turkmenského plynu na evropské trhy, ale jejich sliby zůstaly nenaplněny. V roce 1997, když zadluženost odběratelů turkmenského plynu (vč. Ukrajiny, Gruzie a obou ruských partnerů) přesáhla 1,5 mld. USD, Turkmenistán pozastavil účast v projektu. Následoval meziroční propad domácího produktu až o čtvrtinu a pokles těžby plynu až na hodnotu pokrytí domácích potřeb.

Paralelně s úsilím o maximalizaci dodávek severním směrem tak po celá 90. léta pokračovalo hledání perspektivních odbytí prostřednictvím diversifikace exportních cest. V prosinci 1997 byla uvedena do provozu nízkokapacitní přípojka Korpedže–Kurt-Kui, spojující surovinová naleziště v západním Turkmenistánu s přilehlými provinciemi v severovýchodním Íránu, čímž byl symbolicky prolomen ruský monopol. Vzhledem k tomu, že Írán sám patří mezi vývozce zemního plynu a turkmenský plyn vnímal jako konkurenci, neměla však tato varianta velkou perspektivu. Další průlom měla přinést dohoda s americkým koncernem *Unocal* o vytvoření konsorcia pro stavbu tzv. transafghánského ropovodu do Pákistánu. Kromě toho byla v roce 1999 zahájena činnost konsorcia *PSG* pro stavbu tzv. transkaspického plynovodu po dně moře přes Ázerbájdžán a Gruzii do Turecka. Vzhledem ke složité geopolitické situaci v kaspické oblasti však příprava projektu nepokročila dále než k vypracování projektové dokumentace.

Neúspěch alternativních projektů přiměl Ašchábád k obnovení jednání se zavedenými odběrateli v rámci prostoru bývalého Sovětského svazu. Od roku 1999 dochází ke konstantnímu zvyšování dodávek především na Ukrajinu, která se v důsledku krachu jednání s Moskvou (otázka ceny) stala hlavním odběratelem turkmenského plynu. Průlom v rusko-turkmenských vztazích přinesl summit v Moskvě v roce 2003. Na jeho základě se počítá s masivním navýšením dodávek do Ruska až na 80 mld m³ ročně na dobu dvaceti pěti let. Celkově má dnes Moskva v souboji s Kyjevem navrch, ovšem nelze vyloučit ani další komplikace a zvraty.

Důsledkem bohaté společné historie Rusů a Turkmenů je přítomnost početné ruské diaspory v zemi. Od 50. let sice podíl ruské populace setrvale klesal, přesto si Rusové stále zachovávali status druhé největší etnické skupiny (ačkoli podél příslušných hranic žijí také početné komunity Uzbeků a Kazachů). Po roce 1991 ovšem nabyla emigrace Rusů charakter neřízeného exodu. Turkmenistán si uvědomil zvýšenou mezinárodní citlivost této otázky. Několik dohod s Moskvou se však ukázalo jako neefektivní nástroj k ochraně práv menšin v prostředí budování státu a národní identity v postsovětském Turkmenistánu.

V roce 1993 proběhla v Turkmenistánu reforma školství, v rámci které byla zkrácena povinná školní docházka z jedenácti na devět let a tím v podstatě znemožněno celé generaci následné studium v zahraničí. Následně došlo ke zrušení všech ruských škol, postgraduálního studia a dalším akcím namířeným vůči turkmenskému systému školství. V rámci „duchovního obrození“ došlo též k odbourání „cizích“ předmětů včetně elementárních (matematika, přírodní vědy, jazyky) „disciplínami“ typu „učení Velikého Saparmurata Turkmenbaši o nezávislosti“, „učení Velikého Saparmurata Turkmenbaši o neutralitě“, „posvátná Ruhnama Velikého Saparmurata Turkmenbaši“ atd. Jedinou institucí, poskytující úplné jedenáctileté vzdělání, je v současné době všeobecná rusko-turkmenská škola A.S. Puškina v Aščábádě; ta je však přednostně určena pro děti pracovníků zahraničních ambasad.

Analogické trendy lze vypořádat i v ostatních sférách veřejného života. V důsledku nejrůznějších opatření byl prakticky zdecimován systém zdravotní péče, masově jsou zavírána divadla a potírána neregistrovaná náboženská činnost. V rámci turkmenizace veřejného života došlo také k podstatnému zúžení sféry užívání ruského jazyka. Postavení samotné ruské menšiny se výrazně zhoršilo po zrušení možnosti dvojího občanství v roce 2003; státní úřady využily tohoto nařízení k jednostrannému teroru vůči držitelům obou pasů, kteří byli nuceni narychlo prodávat veškerý majetek, aby si stihli vyřídit výjezdní doložku a vycestovat. Situace na poli lidských práv již začíná zajímat kromě specializovaných nevládních organizací také mezinárodní organizace včetně OSN, nicméně odpor stávajícího režimu se prozatím zdá být silnější než politická vůle na straně nejdůležitějších velmocí iniciovat skutečné změny.

Zahraniční politika Turkmenistánu představuje unikátní případ překonávání imperiální závislosti cestou dobrovolné izolace. Vztahy s dalšími zeměmi (zejména s Ruskem) jsou uměle omezovány čistě na sféru palivo-energetické výměny, což přináší v současnosti režimu dostatečné zisky. Tato extrémní forma zahraničně politické orientace je pravděpodobně jedinou možností pro zajištění příznivých vnějších podmínek pro konsolidaci, resp. konzervaci režimu v jeho stávající podobě. Je ovšem otázkou, kdy se v důsledku neřešených problémů (masově nezaměstnaná, pogramotná mládež, náchylná k radikalizaci, zruinovaná ekonomika a sociální systém) situace v zemi vyostří natolik, že Turkmenistán přestane být funkčním státem a stane se potenciální hrozbou pro celý region. Postoj Ruska k zemi je však zatím motivován spíše vidinou ekonomického zisku z levného zemního plynu než uvědomováním si těchto rizik.

Rusko–uzbecké vztahy

Od prvních let samostatného státu se prezident Islam Karimov netajil ambicí vybudovat z Uzbekistánu regionální velmoc a „spojující článek“ mezi ostatními státy. Jeho plán měl oporu ve strategickém umístění země, která sousedí se všemi ostatními státy v oblasti a nejvyšším počtu obyvatelstva z okolních zemí. Překážkou v rozvoji je však ekonomický protekcionismus, centrální plánování, všeobecná korupce a celkově slabá efektivita hospodářství.

Tento fakt by by měl nutit Taškent k udržování relativně dobrých vztahů se svými sousedy. Zatím však lze pozorovat zcela opačné tendence – Taškent má teritoriální spory s Kyrgyzstánem o hranici ve Fergánské kotlině, s Tádžikistánem uzavírá přeshraniční styky navzdory závislosti na jeho zdrojích vody a je obviňován Turkmenistánem z podílu na atentát na „Otce Turkmenů“ – diktátora Nijazova. Vztahy s Kazachstánem jsou poznamenány faktickou blokádou hranic ze strany Taškentu a vzájemné mezietské vztahy mají rovněž daleko k ideálu.

Základní vlastností uzbecké zahraniční politiky je „mnohovektorovost“, objasnit tento termín však jednoznačně nelze. Částečně se jedná o spolupráci a shánění prostředků pro skomírající ekonomiky, což nutí Uzbekistán spolupracovat podle výhodnosti především s Ruskem, Evropou a USA. Pominout ovšem nelze ani vztah k Číně či Turecku. Lavírování mezi mocnostmi bude zřejmě i v budoucích letech imanentní charakteristickou črtou uzbecké zahraniční politiky; zároveň se však pokouší najít strategického partnera, který by pomohl upevnit jeho hegemonii v regionu.

Uzbeckou vládou hojně medializovaný problém islámských teroristů, skrývajících se v zemi, slouží většinou spíše k odstranění nepohodlných nepřátel vládnoucího režimu. Bezpečnost a stabilita jsou považovány za jeden z hlavních úspěchů prezidenta Karimova, zvláště v porovnání s konflikty v Tádžikistánu a Afghánistánu. Právě z těchto zemí pramení zřejmě největší nebezpečí, které domácí politická reprezentace dokáže obratně využívat k upevnění svých pozic.

Taškent se v 19. století stal první významnější ruskou základnou v regionu. Jeho geopolitické postavení se projevilo i po ruské revoluci, kdy byl hlavním městem největší samosprávné oblasti v ruské střední Asii. Po rozpadu SSSR docházelo v rusko-uzbeckých vztazích k jejich střídavému oslabování a posilování podle toho, zda se Taškent cítí spoluprací s Moskvou ohrožen ve svém záměru stát se regionální velmocí.

Na formování rusko-uzbeckých vztahů měly značný vliv konfliktní situace v regionu. V roce 1992 propukla občanská válka v sousedním Tádžikistánu, který byl do té doby ovládnán prouzbeckou klikou. Uzbeki ze severu země drželi v rukou větší část ekonomických zdrojů. Ukázalo se ovšem, že Uzbekistán nemá dostatek prostředků k výraznější angažovanosti v konfliktu, a postupně byl nucen přenechat své místo Moskvě. Taškent se nakonec neúčastnil ani mírových jednání mezi soupeřícími frakcemi. Události v Afghánistánu připoutaly Uzbekistán k Moskvě jako jedinému centru schopnému udržet bezpečnost regionu, včetně režimu v Taškentu. Tento postoj se prohloubil po údajných atentátech na prezidenta Karimova v únoru 1999 a tzv. první batkenské válce v létě stejného roku.

S nástupem premiéra a později prezidenta Vladimira Putina se zájem Ruska o středoasijský region ještě prohloubil. Bezpečnostní rizika hrála důležitou roli při současném rusko-uzbeckém obnovování strategické spolupráce. Naopak Spojené státy ukázaly neochotu hrát úlohu garanta bezpečnosti v regionu, což se projevilo při atentátech v Uzbekistánu na jaře 2004 a zpětně posílilo důvěryhodnost Ruské federace v očích Uzbekistánu.

Geopolitické rozložení sil ve středoasijském regionu v kombinaci s bezpečnostními riziky je dalším důležitým faktorem. V době, kdy se dařilo Taškentu posilovat své vztahy se západními velmocemi, snižovala se intenzita ruského vektoru v uzbecké zahraniční politice. V momentě, kdy západní země začaly příliš kritizovat uzbecký režim, případně jej jakkoli marginalizovat, uzbecká strana se obvykle znovu obracela k Moskvě. Toto období bylo patrně od poloviny 90. let, kdy rostl zájem amerických analytiků a částečně i zahraniční politiky o vstup do středoasijského regionu. Na přelomu století se však stále více ukazovalo, že Západ nepřinesl Uzbekistánu očekávané investice, naopak se stupňoval nátlak na liberalizaci a demokratizaci vnitřního chodu země. Tato kritika vedla k dočasnému rusko-uzbeckému sblížení v letech 2000 a 2001.

Dočasnost této tendence se projevila po 11. září 2001, kdy Spojené státy hledaly spojence v regionu a prezident Karimov pochopil, že se mu naskýtá jedinečná šance na upevnění moci v regionu. Spojenectví s USA však přinášelo již tradiční nedostatky: tlak na demokratizaci a liberalizaci společenského a hospodářského systému, nižší rozvojová pomoc než bylo očekáváno, atd. Soudobý vývoj proto ukazuje na opětovný příklon Uzbekistánu k Ruské federaci.

Dědictví větší části sovětské výzbroje umožnila Uzbekistánu vybudovat relativně nejlépe bojeschopnou a samostatnou armádu v regionu. Vojenská akademie v Taškentu se stala jednou z nejprestižnějších univerzit v zemi. Z hlediska vojenské spolupráce však Uzbekistán chápal ruské integrační snahy na tomto poli jako kroky namířené ke znovuoživení sovětského státu, což nebylo v souladu s uzbeckými národními zájmy. V roce 1995 se uzbeckí představitelé odmítli připojit k dohodě o společné ochraně vnějších hranic. Obě země se neshodly ani při mírovém procesu tádžické občanské války. Uzbekistán nesouhlasil s vítězstvím proruského prezidenta Rahmónova a podpořil povstání uzbeckého plukovníka Mahmuda Chudojberdyjeva na podzim 1997 a na jaře 1998. Tento krok se stal jedním z mnohých problémových bodů nejen ve vztazích se sousedním Tádžikistánem, ale i s Moskvou.

Zásadním obratem ve vojenské sféře se staly události podzimu 2001. Když se vojska Spojených států usadila na uzbeckých základnách, zdálo se, že Rusko definitivně ztratilo tuto sféru vlivu v Uzbekistánu a uzbecká generalita se bude orientovat na nového spojence. Avšak v uzbecké výzbroji nadále dominují ruské výrobky. Postupný přesun zájmu Washingtonu do jiných oblastí navíc opět přenechává více místa Rusku, což se projevilo i v rámci rusko-uzbeckých schůzek na nejvyšší úrovni v červnu 2004. Podle některých zdrojů se právě na této schůzce hovořilo i o vybudování ruské vojenské základny na uzbeckém území.

Samostatný zahraniční obchod Uzbekistánu začal vznikat ještě v posledních letech existence SSSR. Spolu s nezávislostí se zásadně změnily i obchodní toky uzbeckého obchodu. Jestliže v roce 1994 téměř dvě třetiny obchodu připadaly na země SNS, na přelomu tisíciletí byla situace přesně opačná. Struktura obchodu se však za stejné období změnila pouze málo. Ve vývozu převládají především suroviny. Dvoustranné rusko-uzbecké vztahy se v současné době řídí především smlouvou o prohloubení ekonomické spolupráce na období let 1998 až 2007. Podle této smlouvy se priorita vzájemné ekonomické spolupráce soustřeďuje především na letecký průmysl, metalurgii, palivo-energetický průmysl, strojírenství a výzkum vesmíru. Prioritou ekonomické spolupráce se v posledních letech stává palivo-energetický sektor, zejména vývoz zemního plynu. Stávající systém plynovodů vyžaduje značné obnovovací investice, které by měli zajistit ruští giganti Gazprom a LUKoil.

Jestliže bude naplněna alespoň část již zmíněné dohody o rozšíření ekonomické spolupráce mezi oběma zeměmi, udrží si Rusko reálný vliv v hlavních odvětvích uzbeckého průmyslu (pěstování a zpracování bavlny, palivo-energetický komplex, vojenský průmysl).

Po rozpadu Sovětského svazu oficiální ideologie režimu Karimova zahájila budování národní identity pomocí glorifikace velikosti a slávy uzbeckého národa. V knihovnách byla zlikvidována většina knih z období Sovětského svazu. Sovětské období uzbeckých dějin je v moderních učebnicích vesměs potlačeno, případně omezeno na opěvování prvních tajemníků komunistické strany Uzbekistánu či revolucionářů. Omezila se i možnost příjmu ruského televizního vysílání či ruského tisku v Uzbekistánu. Přesto je v tomto směru situace stále o něco lepší než v sousedním Turkmenistánu.

Uzbekistán je vedle Tádžikistánu a Kyrgyzstánu dalších významným středoasijským „exportérem“ pracovní síly do Ruska. Velká část migrantů se rekrutuje z tzv. Karakapalské autonomní republiky, nejchudší a nejzaostalejší části země. Ti podobně jako Tádžikové platí v Rusku za obyvatele druhé kategorie. Situace Rusů v Uzbekistánu je poznamenána slabou asimilační schopností této skupiny, která vzhledem k neznalosti domorodého jazyka společně se zhoršující se ekonomickou situací jen obtížně nachází uplatnění.

Přestože vztahy mezi Uzbekistánem a Ruskem nelze zdaleka označit za idylické, prezident Karimov potřebuje Ruskou federaci jako garanta stability a Moskva zase dobré vztahy s Taškentem k získání vlivu ve střední Asii. Rusko může využívat silného ekonomického i

Souhrn řešení výzkumného projektu RM 01/07/04:
Politické, ekonomické, kulturní a jazykové vazby středoasijských států na Rusko a jejich integrační resp.
dezintegrační vývoj v poslední době
Nositel: Asociace pro mezinárodní otázky, Žitná 27, 110 00, Praha 1

kulturního propojení. O spolupráci s Uzbekistánem stojí také USA a Čína, což by mohlo středoasijskému státu umožnit provádění sebevědomé velmocenské politiky. Přesto zůstává Rusku stále hodně vlivu a pák, kterými může ovlivňovat politické směřování země.

Shrnutí vypracovali: Emil Souleimanov, Tomáš Šmíd, Vladimír Vaďura